

Research Article

सोलापूर जिल्ह्यातील मराठी साहित्याची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी

प्रा. परमेश्वर हटकर

मराठी विभाग , माऊली महाविद्यालय, वडाळा, ता. उ. सोलापूर जि. सोलापूर.

प्रस्तावना -

साहित्य ही एक सामाजिक घटना आहे. सामाजिक बदला बरोबरच साहित्य बदलत असते. साहित्य आणि समाज यांच्या परस्पर संबंधाचा अभ्यास करित असताना प्रामुख्याने साहित्यात समाजातील स्थान, व्याप्ती व कार्य याचा विचार करावा लागतो. मराठी साहित्याची सामाजिक अंगांनी विश्लेषण करणारी समीक्षा आजपर्यंत अनेकांनी केली आहे. मराठीत दर्जेदार साहित्य निर्मिती झाली आहे. यामध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील साहित्यिकांचा फार मोठा वाटा आहे. "मराठी वाङ्मयाच्या अगोदर शंभर वर्षे बसवेश्वर व श्री. सिध्दरामेश्वर यांचा कन्नड भाषेतील वचनापासून सोलापूर जिल्ह्यातील साहित्याचा प्रारंभ झाला " अशी समृद्ध परंपरा संत साहित्यापासून सुरु झाली. या साहित्यनिर्मितीच्या प्रेरणा, साहित्य आणि संस्कृती अनुबंध याचा अभ्यास समाजशास्त्रीय अभ्यास पध्दतीने प्रस्तुत शोधनिबंधात करणार आहे. अभ्यासाविषयाच्या विस्तारभयास्तव काही महत्त्वाच्या साहित्यकृतीचा विचार येथे केला आहे.

साहित्य आणि समाज -

साहित्य आणि समाज यांच्या परस्परसंबंधाचा अभ्यास करित असताना प्रामुख्याने साहित्याचे समाजातील स्थान, व्याप्ती व कार्य यांचा विचार करावा लागतो. साहित्याचा समाजावर कोणता परिणाम झाला. तो सकारात्मक आहे की, नकारात्मक आहे. यामधून नैतिकतेचे प्रश्न निर्माण झाले का? याचा विचार केला होता. समाजजीवनाला उन्नत, विकसीत उच्चतर बनविणारी व्हावीत किंबहुना जीवनसंदर्भातल शाश्वत आणि अंतिम मूल्यांचे दर्शन साहित्यातून व्हावे अशी अपेक्षा असते. साहित्य समाजाचेच अपत्य असते. त्याची जडण-घडण दृष्टिकोन, विचारप्रक्रिया यावर सामाजिक, सांस्कृतिक पर्यावरणाचा मोठा परिणाम होत असतो. भोवतालच्या जीवनातूनच त्याला साहित्याचे विचार सुचतात. एकंदरीत साहित्य आणि समाज याचा संबंध अनन्यसाधारण स्वरूपाचा आहे.

सोलापूर जिल्ह्याची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी -

सोलापूर जिल्हा ही संताची कर्मभूमी आहे. सोलापूरचे ग्रामदेवत असलेल्या सिध्देश्वर महाराजाच्या वास्तव्याने पुनीतझालेली ही कर्मभूमी आहे. लोकदेवत श्री. विठ्ठल सोलापूर जिल्ह्यातल्या पंढरपुरात स्थायिक झाल्यामुळे सांस्कृतिक आणि सामाजिक स्तरावर या जिल्ह्याचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. सोलापूर हे गिरणगाव म्हणून जरी ओळखले जात असले तरी साहित्य, कलासंस्कृती, नाट्य यासाठी ते अग्रेसर आहे. सोलापूरच्या सांस्कृतिक जडणघडणीला विविध भाषिकांनी हातभार लावला. देवगिरीच्या यादवांनी बांधलेला येथील भुईकोट किल्ला अद्यापही शहराची शान वाढवितो आहे. कामगार, कष्टकरी लोकांच्या या पार्श्वभूमीवर या शहराच्या सांस्कृतिक जाणवेचे विविध पैलू अलक्षित राहिलेले आढळतात. मुघल काळातही हे शहर अनेकदा निजामशाहीच्या तर बहुतेकवेळा विजापूरच्या आदिलशाहीच्या सत्तेखाली गेले. त्यामुळे येथे स्थिर व एकच एक सांस्कृतिक जीवनशैली न आढळता संमिश्र सांस्कृतिक व भाषिक खुणांचे अधिक आढळतात.

सोलापूर जिल्ह्यातील मराठी साहित्य व संस्कृती अनुबंध -

सोलापूर जिल्ह्यातील मराठी साहित्याने मराठी वाङ्मय परंपरेला समांतर राहून साहित्यात महत्त्वाची भर घातली आहे. अभ्यासाच्या सोयीसाठी या वाङ्मयाचे कालखंडानुसार खालील दोन भागात विभागणी करता येईल.

सोलापूर जिल्ह्यातील मध्यमयुगीन, कालखंडातील मराठी साहित्य-

सोलापूर जिल्ह्यातील ज्ञात मराठी साहित्याची सुरुवात भक्ती संप्रदायापासून झाली. या जिल्ह्यातील साहित्य संत, पंत, तंत या प्रमुख प्रवृत्तीतून निर्माण झाले आहे. संत नामदेवापासून कवी रामजोशीपर्यंत अनेक लेखक कीर्तनकार होते. संत चोखामोळा, संत सावता माळी, संत कान्होपात्रा, संत दामाजीपंत व संत माणकोजी बोधले या सोलापूर जिल्ह्यातील संताना वाङ्मय निर्मिती केली. या संतांच्या साहित्यातून विठ्ठलभक्ती, नामहात्म, पंढरवर्णन, संत सहवास आध्यात्मिक अनुभव आले आहेत. समाजातील जातीव्यवस्थेचे चटके चोखामोळा यांना बसले. समाजात सोवळ्या ओवळ्याचे बंड माजविणा-यांना

"देहासि विराळ म्हणती सकळ

आत्मा तो निर्मळ शुध्द बुध्द'

अशी समज चोखोबा देतात. सोलापूर जिल्ह्यातील पंडितानी मराठी साहित्य निर्मिती केली आहे. राजयोगी रंगनाथ स्वामी व श्रीधरस्वामी नाझरेकर महत्त्वाचे दोन पंडित कवी आहेत. श्रीचक्रधरस्वामींनी रामविजय, हरिविजय, क्षेत्रीयांना क्षात्र धर्माची शिकवण देण्यासाठी पांडवप्रताप व शिवलीलामृत इत्यादी रसाळ ग्रंथ लिहून रामायण, महाभारत हे ग्रंथ व त्यातील मूल्ये, जीवनदर्शन मराठी माणसात रुजविले.

**"पाय धरिल कविराय दुजा ही अशी लावणी करी
माय कुणाची व्यली या गगनाखाली कविता सोलापूरी"**

असा अभिमानन मराठी कवितेमध्ये 'हरी' म्हणून शोभणा-या शाहीर रामजोशीची शाहिरी कविता महत्त्वाची आहे. त्यांच्या शाहरी वाडमयातून महाराष्ट्राचे रंगे व रंगेलपण सहज डोकावते, 'कोण्या ग सुभगाची मदनमंजिरी', 'सुंदरा मनामध्ये भरली' अशा लावण्या लिहिणा-या या शाहिरानी भला 'जन्म हा मला लाभला' अशी समाजाला उपदेशपर लावणीद्वारा उपदेश केला आहे. एकंदरीत सोलापूर जिल्ह्यातील मध्यमयुगीन मराठी साहित्य संत, पंत, तंत या प्रमुख प्रवृत्तीतून निर्माण झाले आहे. त्याकाळात रुढ असलेल्या किर्तन, प्रवचन, पुराण, भेदिक शाहिरी आणि तमाशा या लोककला प्रकाराच्या माध्यमातून मनोरंजन करीत लोकप्रबोधन केले आहे.

सोलापूर जिल्ह्यातील आधुनिक मराठी साहित्य व संस्कृती -

ब्रिटीशंचो कालखंडात आधुनिक मराठी वाडमयाला सुरुवात झाली. १८६९ साली सोलापूर जिल्ह्याची स्थापना झाली स्थापनेनंतर अल्पवधीतच कल्पतरु (१८५६), सोलापूर सभाच (१८७५) ही साप्ताहिके निघू लागली. आधुनिक मराठी वाडमयाती साहित्यिकांनी काव्य, कादंबरी व नाटक हे वाडमय प्रकार प्रभावीपणे हाताळले आहेत. याचा आपणांस प्रकारनिहाय साहित्य व संस्कृती अनुबंध पाहता येईल.

काव्य वाडमय -

वैशिष्ट्यपूर्ण अशा शब्दांच्या रचनेतून आणि अनुभवांची अर्थपूर्ण संघटना बांधण्याच्या प्रक्रियेतून 'कविता' निर्माण होते. सोलापूर जिल्ह्यातील कवीने मराठी साहित्याचे दालन समृद्ध केले आहे.

गिरणगाव म्हणून सोलापूर जिल्ह्याचे साहित्यात पडलेले प्रतिबिंब -

सोलापूर जिल्हा 'गिरणगाव' म्हणून महाराष्ट्रात प्रसिद्ध आहे. येथे गिरणीत काम करणा-या कामगाराची एक संस्कृती आहे. या कामगाराचे दुख शाहीर अमरशेख यांनी 'माझी मालन कामानं सुकली' रचनेतून प्रकट केले आहे. स्वतः गिरणी कामगार असलेल्या कवी दत्ता हलसीकर यांची 'झप झप चालतेत नाजू पाय' ही तर श्रमिक स्त्रीची कविता आहे. जाई - जुई सारखी नाजूक पण उन्हातून ती गिरणीतल्या बापाला कोरभर भाकर घेऊन चालली आहे. सोलापूर जिल्ह्याची गिरणगाव संस्कृती याचे चित्रण ही कविता भेदकपण्यो करते आणि कवी शेवटी आशावाद व्यक्त करताना म्हणतात, "पोरीचे पाऊल कमळाचे आहे."

मार्शल लॉ आणि सोलापूरी कविता -

सोलापूरातील मल्लप धनशेट्टी, कुर्बान हुसेन, जगन्नाथ शिंदे, किसन सारडा यांना दोषी ठरवून फाशी देण्यासाठी नेले जात असतानाच या देशभक्तांच्या हातात हात देणारा कवी कुंजविहारी त्यांच्या मूक अश्रूच्या भाषेत बोलतो. त्यावेळी तो म्हणतो, 'भेटेन नऊ महिन्यांनी' मातृभूमी बदलची ही उदात्त जाणीव कवी कुंजविहारीनी जपली आहे.

सोलापूरची शाहिरी कविता -

सोलापूरची शाहिरी परंपरा समृद्ध आहे. रामजोशी पासून भाई विश्वासराव काटे यांनी सोलापूरी शाहिरीस नावलौकिक मिळवून दिला. मूर्तीकार, चित्रकार, पटकथालेखक असणा-या कवी संजीव यांनी "अतराचा फाया तुम्ही मला आणा राया" या सारख्या अजरामर लावण्या लिहिल्या.

**"असं काही लिहाव, की कुणीही ते पूसू नये
पुसता येत नाही म्हणून काळाने ही रूसू नये"**

शाब्दीक विलासापेक्षा अर्थाच्या गांभीर्याकडे लक्ष देणारे कवी संजीव म्हणजे सोलापूरचे गदिमाच होत. 'लेकीची लावणी' लिहणारे कवी रा.ना. पवार यांना सावळ्या विडुला देवा बोला हो माझ्याशी, नका विचारु देव कसा, अशा रसाळ व प्रासादिक कविता लिहिली.

तेलगु कवींची मराठी कविता -

मातृभाषा तेलगू असताना देखील मराठी साहित्यात कवी लक्ष्मीनारायण बोल्ली यांची कविता महत्त्वाची आहे. सोलापूरात तेलगू, कन्नड, भाषिक, जास्त आहेत. येथे कवी विनयशीलपणे कविताची फलरूपी ओंजळ वाहतात, ते म्हणतात,

तेलगुच्या बेली ! मराठी फुलली !
ओजळ भरली ! कवितांनी
दाविली कवने ! यात जरी उणे !
सांभाळणी घेणे ! तयालांगी !

याशिवाय सोलापूराने नवरात्र उत्सवावेळी हिंदू- मुस्लिम दंगल झाली, शहर पेटले याचे पडसाद ही आपल्या कवीवर उमटले आहेत.

'कोण कुठे बोले ! येथे शहर पेटे !
पेटलेत काटे ! कशासाठी !

अशी रचना कविने उत्स्फूर्तपणे केली आहे. मुबारक शेख, कवी हेमाकिरण पत्की, प्रभाकर बिले, कवी राजीव, दत्ता गोसावी, मारुती कटकधोंड, नारायण सुमंत, प्रकाश गव्हाणे यांच्या कवितेने मराठी कवितेचे दालन समृद्ध केले आहे.

कथा वाङ्मय प्रकार -

सोलापूर जिल्ह्यातील साहित्यकांनी कथा साहित्यात मोलाची भर घातली आहे. द.मा. मिरासदार यांनी विनोदी कथा लिहिल्या १९६० नंतर मराठी साहित्यात ग्रामीण व दलित साहित्य असे स्वतंत्र्य दोन प्रवाह मराठीत मानले जाऊ लागले याचा परिणाम सोलापूर जिल्ह्यातील साहित्यकांना झाला. मराठीतील ग्रामीण समीक्षक द.ता. भोसले यांनी 'अन्न', 'पाऊस मनस्विनी', 'अंग अंग म्हशी', 'घसखशीचा मळा' इत्यादी कथासंग्रहातून ग्रामीण संस्कृती उभी केली आहे. याशिवाय मराठी यामध्ये योगीराज वाघमारे यांच्या 'उद्रेक', 'गुडदाणी', 'सभापती', 'शिक्षणनामा', 'धुराळा', 'पाझड', 'आंब्याचे झाड', 'पिंपळपान' इत्यादी कथासंग्रह आहेत. एकंदरीत सोलापूर जिल्ह्यातील मराठी साहित्याने ग्रामीण व दलित साहित्यात मोलाची भर घातली.

कादंबरी वाङ्मय प्रकार -

कादंबरी हा प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असणारा वाङ्मय प्रकार आहे. मराठी साहित्यामधील ग्रामीण कादंबरीची सुरुवात धनुर्धारी यांच्या 'पिराजी पाटील' या कादंबरी पासूनच झाली. त्यांनी 'वाईकर भटजी' ही सुध्दा कादंबरी लिहिली कादंबरीच्या क्षेत्रात त्र्यं.वि. सरदेशमुख यांनी महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. 'ससेमिरा', 'नदीपाल', 'बखर एका राजाची', 'उच्छाद', 'डांगोरा', 'एका नगरीची' ह्या कादंब-या प्रसिध्द आहेत त्याची लेखन जीवन व साहित्याचा वेध घेण्याची दृष्टी आणि कलात्मकतेचे भान असल्याने वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. परंपरेच्या पलीकडे जाऊन स्वताला व्यक्त करण्याची एक नवी संस्कृती सरदेशमुख यांनी सोलापूरी साहित्यात उभी केली. 'मी आणि माझ बाप' ही ग्रामीण विनोदी कादंबरी द.ता. भोसले यांची आहे. अलीकडेच सुरेखा शहा यांची 'जोहड' ही कादंबरी प्रसिध्द झाली आहे. कादंबरीसारख्या दमदार वाङ्मय प्रकार सोलापूरातील साहित्यकांनी समर्थपणे हाताळला आहे.

नाटक वाङ्मय प्रकार -

सोलापूरच्या नाट्यपरंपरेचा इतिहास उणापुरा शंभर वर्षांचा आहे. सोलापूरातील मेकॅनिकी चौकात 'वडगावकर चाळीत' 'दत्त क्लब' नाच्याशी नाट्यसंस्था होती. या संस्थेने 'बेबंदशाही', 'मराठ्याचा मनसबदार' ही नाटके सादर केली. यावेळी 'शारदोपासक मंडळी' या संस्थेने आचार्य अत्रे यांची नाटक सादर केली. '१९४०-४५' च्या सुमारास 'नवयुग नाट्य मंडळ' हे सोलापूरातील सांस्कृतिक केंद्र होते. १९५२ मध्ये सोलापूरात महाराष्ट्र कामगार कल्याण मंडळाची स्थापना झाली आणि नाट्य स्पर्धा सुरु झाल्या. १९५२ मध्ये कामगार नाट्य महोत्सवात 'राणीचा बाग' हे नाटक मुंबईला झालेल्या साधना मंदीर १९७१ साली आश्विनी नाट्य मंदीर, १९८८ साली अरुण मेहता यांची 'निशिगंध नाट्य संस्था अशा अखिल भारतीय नाट्यपरिषद, सोलापूर शाखा, रसिक नाट्य संस्था, दे. लोकमत, दे. सकाळ आयोजित एंकांकिका स्पर्धा. नाट्यक्षेत्रात कार्य करणा-या विविध संस्थांनी सोलापूर जिल्हा नाट्यक्षेत्रात मोलाची भर घातली आहे.

आधुनिक मराठी वाङ्मयात सोलापूर जिल्ह्यातील कथा, कादंबरी व नाट्य हे प्रमुख चार वाङ्मय प्रकार आपल्या गुणवैशिष्ट्यासह समर्थपणे साकारले आहे. त्या प्रत्येक साहित्यकृतीला सोलापूरी मातीचा स्पर्श आहे. याशिवाय इतर साहित्य निर्मिती ही झाली आहे.

निष्कर्ष -

सोलापूर जिल्ह्यातील मराठी साहित्याच्या निर्मितीबाबत खालीलप्रमाणे काही निष्कर्ष नोंदविता येतील.

- १) सोलापूर जिल्ह्यातील मध्ययुगीन साहित्य संत, पंत या प्रमुख प्रवृत्तीतून निर्माण झाले.
- २) सोलापूर जिल्ह्यातील साहित्याकांनी लोकजीवनाशी एकनिष्ठ राहून लेखन केले.
- ३) उपलब्ध असलेल्या कीर्तन, प्रवचन, पुराण कथन, भेदीक शाहिरी आणि तमाशा या लोककला प्रकाराच्या माध्यमातून मनोरंजन करीत लोक प्रबोधन केले.
- ४) स्वातंत्र्योत्तर काळात सोलापूर जिल्ह्यातील वाङ्मय निर्मिती संख्यात्मक आणि गुणात्मकदृष्ट्या वाढलेली दिसते.
- ५) मराठीतील पहिली ग्रामीण कादंबरी 'पिराजी पाटी' ही सोलापूरातील लेखकांची आहे.
- ६) धार्मिक व जातीय अस्मिता वाढत गेल्याने व मध्यमवर्गीय साहित्यात योग्य स्थान न मिळाल्याने ग्रामीण, दलित, मुस्लिम, वीरशैव व जैन साहित्य सोलापूरात निर्माण झाले.
- ७) मराठी वाङ्मय परंपरेला समांतर राहून सोलापूर जिल्ह्यातील लेखकांनी मराठी साहित्यात महत्त्वाची भर घातली.

संदर्भ ग्रंथ

- १) शब्दालय, एप्रिल / मे / जून २००९ पृ सुती लांडे (त्रैमासिक)
- २) ल.र. नसिराबादकर प्राचीन मराठी वाडमयाचा इतिहास पृष्ठ - ७८
- ३) अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन सोलापूर विशेषांक गौरव ग्रंथ - प्रा. डॉ. कृष्णा इंगोले.
- ४) नेमाडे भालचंद्र - सोळा भाषणे
- ५) अक्षर दिंडी - श्रीमती निर्मलाताई ठोकळ.